

Ekonomiczny i kulturowy wymiar funkcjonowania strefy Schengen

Maciej Cesarz, *Uniwersytet Wrocławski*

ORCID ID: 0000-0002-9995-719X

Streszczenie

Przedmiotem publikacji jest analiza funkcjonowania strefy Schengen w wymiarze gospodarczo-społecznym oraz kulturowym. Osadzony w interdyscyplinarnym nurcie studiów europejskich tekst przyjmuje perspektywę analityczną neofunkcjonalizmu, prezentując strefę Schengen jako dopełnienie rynku wewnętrznego oraz konstruktywizmu, podkreślającego rolę idei jako mechanizmu kształtującego poczucie tożsamości i wspólnotowości. Konkluzje potwierdzają pozytywny wpływ strefy Schengen na wzrost gospodarczy, jednak korzyści nie rozkładają się równomiernie wśród państw członkowskich. Układ Schengen usprawnia też wymianę kulturową i jest uznawany za największe osiągnięcie projektu integracyjnego. Pogłębia on też efekt izolacji względem państw trzecich, niemniej jego zniesienie oznaczałoby poważne koszty w sensie ekonomicznym i wpłynęłoby negatywnie na styl życia i swobodę przemieszczania się Europejczyków.

Słowa kluczowe: strefa Schengen, korzyści i koszty funkcjonowania strefy Schengen, Schengen a rynek wewnętrzny UE

Economic and cultural dimensions of the functioning of the Schengen Area

Abstract

The article examines the functioning of the Schengen area in the economic, social and cultural dimension. Deeply rooted in the interdisciplinary stream of European studies it adopts the analytical perspective of neo-functionalism, perceiving Schengen area as a complementary to the internal market and constructivist approach emphasising the role of ideas as a mechanism shaping the sense of identity and community. The conclusions confirm the positive impact of the Schengen on economic growth, however the benefits are not evenly distributed among the participating states. The Schengen Agreement also improves cultural exchange and is considered the greatest achievement of an integration project. It also deepens the effect of isolation from third countries, but abolition of Schengen area would bring serious economic costs and negatively affect the lifestyle and freedom of movement of Europeans.

Keywords: Schengen area, benefits and costs of the Schengen area, Schengen and EU internal market

Głównym celem niniejszej publikacji jest analiza ekonomicznego, społecznego i kulturowego wymiaru funkcjonowania strefy Schengen. Pierwsza część zawiera opis ekonomicznego rodowodu, charakteru i znaczenia porozumień schengeńskich w powiązaniu z ideą rynku wewnętrznego. Przedmiotem rozważań w drugiej części są realne korzyści ekonomiczne w ramach rynku wewnętrznego, uzyskane dzięki zniesieniu kontroli na granicach wewnętrznych. Obejmuje ona również analizę kosztów całkowitego zniesienia strefy Schengen jako obszaru pozbawionego kontroli na granicach wewnętrznych oraz wpływu tego scenariusza na gospodarkę Unii i wybranych państw członkowskich. Rozważania na temat kulturowo-symbolicznego wymiaru Schengen, z uwzględnieniem negatywnych zjawisk powstałych wskutek ustanowienia wspólnego, restrykcyjnego reżimu kontroli na granicach zewnętrznych państw członkowskich, stanowią kolejną część artykułu. W zakończeniu podjęto próbę podsumowania wyników badań.

Tak sformułowana struktura publikacji odzwierciedla przyjęte hipotezy i pytania badawcze. W ramach prowadzonych badań przyjęto następujące hipotezy:

Po pierwsze, stworzenie „Europy bez granic” pozytywnie wpłynęło na wzrost gospodarczy państw członkowskich. Korzyści przejawiają się głównie w intensyfikacji dwustronnej wymiany handlowej oraz mobilności osób aktywnych ekonomicznie.

Po drugie, korzyści ekonomiczne nie rozkładają się równomiernie w przypadku wszystkich państw strefy Schengen.

Po trzecie, symboliczno-kulturowy wymiar funkcjonowania „Europy bez granic” przejawia się przede wszystkim w nieskrępowanej granicami wymianie kulturowej oraz postrzeganiu swobody przepływu osób w kategoriach najważniejszego osiągnięcia projektu integracyjnego.

Po czwarte, odizolowanie od państw trzecich na skutek wdrożenia restrykcyjnego reżimu na granicach zewnętrznych wspomaga negatywny efekt kreacji „twierdzy Europy”, niemniej likwidacja strefy Schengen pociągnęłaby za sobą poważne koszty nie tylko w sensie ekonomicznym, ale wpłynęłaby negatywnie na styl życia i swobodę przemieszczania się wielu Europejczyków.

Nawiązując do przyjętych hipotez, można zadać wiele pytań badawczych. Przede wszystkim, na ile powołanie strefy Schengen miało wzmocnić proces integracji gospodarczej? Zastanawiająca jest tutaj zależność między kształtowaniem się rynku wewnętrznego a budową „Europy bez granic”. Kolejne pytanie dotyczy wymiernych zysków dla rynku wewnętrznego i państw członkowskich, generowanych z tytułu

powołania strefy Schengen. Celem będzie porównanie dostępnych analiz i odpowiedź na pytanie o wymierne korzyści wynikające z likwidacji barier granicznych. Ważne jest też, w jakim stopniu zyski rozkładają się pomiędzy państwa członkowskie strefy Schengen. Ponadto należy zadać pytanie o koszty przywrócenia kontroli na granicach wewnętrznych, zarówno dla UE, jak i poszczególnych państw. W związku z wymiarem symboliczno-kulturowym istotne jest, jakie znaczenie odgrywa swoboda przekraczania granic dla społeczeństw Europy z perspektywy procesu integracyjnego i w jakim stopniu ustanowienie restrykcyjnych zasad przekraczania granic zewnętrznych umacnia niekorzystny efekt izolacji obywateli Unii Europejskiej. Metodologia zastosowana na potrzeby publikacji jest zakorzeniona w interdyscyplinarnym nurcie studiów europejskich. Przyjęte hipotezy i pytania badawcze odwołują się do odmiennych szkół myślenia teoretycznego o współpracy w ramach Schengen. Kryzys tego projektu w ostatnich latach sprzyja przede wszystkim realistycznemu i międzyrządowemu podejściu, podkreślającemu wagę interesów geopolitycznych, rywalizacji o władzę między państwami członkowskimi oraz instytucjami europejskimi, także o podział korzyści i strat wynikających z integracji europejskiej (Grosse 2016: s. 30). W odniesieniu do historycznej ewolucji Schengen nawiązano do liberalnej perspektywy roztaczanej przez neofunkcjonalizm. Stawia on bowiem nacisk na maksymalizację dobrobytu materialnego jako impulsu do współpracy ponad granicami oraz instytucjonalizację procedur jako zasadniczego elementu w utrzymaniu konsensusu, co pozwala wytłumaczyć ewolucję strefy Schengen, pojmowaną jako niezbędne dopełnienie rynku wewnętrznego (Ruszkowski 2007: s. 103). W kontekście rozważań ekonomicznych przyjęto też założenie sekwencyjności i ukierunkowania decyzji w procesie integracji europejskiej, w której kluczową rolę odgrywa rynek wewnętrzny. Integracja przechodzi tutaj przez wiele etapów, aby w końcu spowodować zmianę jakościową w postaci zintegrowania politycznego, chociaż należy mieć świadomość umownego i upraszczającego charakteru tej koncepcji (Nowak-Far 2013: s. 31).

W aspekcie symboliczno-kulturowym strefy Schengen nawiązano też do konstruktywizmu, w szczególności roli idei politycznych jako mechanizmu kształtującego procesy integracyjne oraz poczucia tożsamości i wspólnotowości (Grosse 2016: s. 31). Głównymi źródłami wykorzystanymi w publikacji są oficjalne dokumenty UE, analizy sporządzone przez niezależnych badaczy oraz raporty wybranych instytucji finansowych. Artykuł odwołuje się również do najnowszej literatury poświęconej ekonomicznym i kulturowym aspektom funkcjonowania strefy Schengen.

Strefa Schengen jako przesłanka efektywnego działania rynku wewnętrznego UE

Definiując poszczególne etapy procesu integracji politycznej i gospodarczej w Europie, nie sposób dzisiaj nie wymienić strefy Schengen – klasyczny podział na strefę wolnego handlu, unię celną, rynek wewnętrzny oraz unię gospodarczą i walutową wyczerpał już swoją formułę intelektualną; wydaje się też archaiczny i niepełny (Szachon-Pszenny 2011: s. 167). Trzonem projektu integracyjnego UE jest nadal integracja gospodarcza, a w jej ramach rynek wewnętrzny, definiowany obecnie jako „obszar bez granic wewnętrznych, na którym zostaje zapewniony wolny przepływ towarów, osób, usług i kapitału” (TFUE: art. 26 ust. 2).

Fundamentalną ideą przyświecającą powstaniu systemu Schengen był postulat likwidacji kontroli osobowych na wspólnych granicach państw zachodnioeuropejskich, uczestniczących w integracji gospodarczej (Trojanowska-Strzęboszewska 2014: s. 47). Rynek wewnętrzny był zasadniczym punktem odniesienia dla wszystkich inicjatyw integracyjnych w instytucjonalnych ramach Unii i to on stanowił w znaczącej mierze siłę napędową „Europy bez granic”. Proces integracji europejskiej nie wyczerpuje się w klasycznych jego formach – wyodrębnienie strefy Schengen jest niezbędne, gdyż zagwarantowanie sprawnego działania rynku wewnętrznego stało się zasadniczym czynnikiem integracyjnym i fundamentalnym założeniem dalszego rozwoju współpracy państw europejskich (Szachon-Pszenny 2011: s. 167). Ułatwienia w sferze transportu, przepływu towarów i osób stanowiły zasadniczy argument na rzecz stopniowego znoszenia kontroli na granicach wewnętrznych, tym bardziej, że harmonizacja polityki granicznej okazała się wówczas nieosiągalna w ramach wspólnotowego porządku prawnego. Wobec powyższego ww. państwa podjęły działania, odwołując się do formuły międzyrządowej, nieskrępowanej prawodawstwem EWG i zakładającej powołanie nowego projektu na podstawie klauzuli *opt-out*.

Międzyrządowa współpraca państw członkowskich, które w 1985 roku podpisały porozumienie w sprawie stopniowego znoszenia kontroli na swoich granicach wewnętrznych, stworzyła impuls ku pełnej realizacji swobody przepływu osób w obrębie całej Wspólnoty (Antoń 2015: s. 31). Rozwiązania przyjęte w myśl pozatraktatowej formuły były jednak wyraźnie powiązane z prawem rynku wewnętrznego, gdyż od samego początku założono, że postanowienia układów Schengen mają zastosowanie tylko w „takim zakresie, w jakim są zgodne z prawem wspólnotowym” (Konwencja Wykonawcza Dz. Urz. UE L 239 z 22.9.2000: art. 134). Pomimo for-

muły międzyrządowej, euroentuzjastyczne elity oraz Komisja Europejska poparły inicjatywę, upatrując w niej „trampoliny” w procesie decyzyjnym (Barcz et al. 2012: s. 26). Zakładano, że powyższy projekt stanie się najważniejszym impulsem rozwoju wspólnej polityki granicznej i pełnej implementacji swobody przepływu towarów, usług, kapitału i osób, zgodnie z regulacjami zawartymi w traktatach rzymskich (Wiener 2000). Zakończona sukcesem implementacja przesądziła o włączeniu do robku Schengen do *acquis communautaire* na podstawie Traktatu Amsterdamskiego z 1997 roku, dzięki czemu zyskał on rangę współpracy o charakterze ponadnarodowym (Szachon-Pszenny 2011: s. 169).

Idea Schengen była od początku skorelowana z postulatem budowy „Europy obywateli”, odgrywając kluczową rolę w procesie kształtowania ogólnoeuropejskiej tożsamości, bazującej na poczuciu przynależności do Wspólnot (Wiener 2000). Zawarte porozumienia stanowią konkretyzację ogólnej zasady swobodnego przemieszczania się obywateli Unii Europejskiej na jej obszarze – regulują przede wszystkim przepływ osób w obiegu wewnątrzunijnym, w praktyce przesądzając o pełnej realizacji tej zasady (Wiśniewski, Bieczyński 2015: s. 60). Stworzenie wspólnej polityki granicznej miało donieść znaczenie symboliczne i praktyczne. Uprzednio obywatele państw członkowskich korzystali co prawda z prawa przemieszczania się w ramach swobód rynku wewnętrznego, jednak dotyczyło to przede wszystkim osób aktywnych ekonomicznie. Niemniej dopiero implementacja *acquis* Schengen nadała im podmiotowe prawo do przemieszczania się w UE i korzystania ze swobód rynku wewnętrznego oraz nabywania przy tym dodatkowych uprawnień, stosownie do zasady zakazu dyskryminacji, takich jak pracownicy miejscowi (Barcz et al. 2012: s. 26). Budowa strefy Schengen stała się potwierdzeniem sekwencyjności procesów zjednoczeniowych w Europie. Stanowi ona egzemplifikację formy integracji usprawniającej wszystkie poprzednie jej modele, a zarazem warunkującą rozwój kolejnych klasycznych etapów integracji – unii gospodarczej i walutowej (Szachon-Pszenny 2011: s. 168, 169).

Ekonomiczno-społeczny wymiar funkcjonowania strefy Schengen

Symboliczny, kulturowy i gospodarczy wymiar ewolucji wspólnej polityki granicznej pozwala na interpretację tej wspólnoty jako trajektorii integracyjnej opartej na identyfikacji wspólnych wartości możliwych do zrealizowania w wymiarze gospodarczym oraz ich rozwijaniu w kierunku zmierzającym przeważnie ku głębszej integracji politycznej (Nowak-Far 2013: s. 32).

Powstanie strefy Schengen stanowiło istotny krok w pogłębieniu integracji ekonomiczno-społecznej państw członkowskich oraz ich obywateli, usprawniając w szczególności przepływ osób i towarów. Każdego roku w ramach Schengen realizowanych jest 57 milionów przewozów towarowych, codziennie zaś trzy i pół miliona osób przekracza granice wewnętrzne, wliczając pracowników przygranicznych i turystów (Karakas 2016: s. 1). Swobodny transport dóbr pozwala uniknąć kosztów związanych z oczekiwaniami w kolejce na granicy, w tym dodatkowych wynagrodzeń dla kierowców ciężarówek (Luecke 2016). Opóźnienia w transporcie drogowym mają wpływ na biznes i handel detaliczny – np. w branżach działających w systemie *Just-in time* (dalej: JIT) dostawy dokładnie na czas pozwalają obniżyć koszty magazynowania i osiągnąć korzyści w postaci optymalizacji, rodzaju i wielkości produkcji, wielkości i częstotliwości dostaw oraz tras przewozów (Böhmer et al. 2016). Wszelkie opóźnienia, również generowane przez procedury celne, mogą wpłynąć negatywnie na jakość przewożonych dóbr i zwiększać niepewność dotyczącą ich dostarczenia na czas (Bourdet, Persson 2012).

Rozwój rynku wewnętrznego jest również kształtowany poprzez przepływ informacji. Osoby migrujące dysponują wiedzą na temat regulacji, instytucji, rynków, a także posiadają znajomość języka i praktyki biznesowej państwa pochodzenia. Generuje to zyski tytułem obniżenia kosztów w handlu i wywiera pozytywny wpływ na import i eksport. Ponadto imigranci tworzą sieci społecznościowe, które sprzyjają zarówno wymianie informacji, jak i kontaktom, które pozwalają obniżyć koszty transgranicznych transakcji (Law et al. 2013). Kształtują oni też popyt i konsumpcję w państwie przyjmującym z uwagi na preferencje względem dóbr z państwa pochodzenia (Davis, Gift 2014: s. 3; White 2007: s. 839 i nast.). Zniesienie kontroli granicznych sprzyja też przepływowi informacji między państwami członkowskimi i budowaniu nowych relacji handlowych między krajami, pozytywnie wpływając na import i eksport. Napływ migrantów z innych państw Schengen podnosi poziom bezpośrednich inwestycji zagranicznych (Javorcik et al. 2011) i transgranicznych przepływów pieniężnych (Kugler et al. 2013). Pomaga to państwom zintegrować ich rynki towarów, pracy oraz rynki finansowe, a tym samym wspiera proces budowy unijnego rynku wewnętrznego (Ademmer et al. 2015: s. 4).

Zniesienie kontroli na jednej granicy wewnętrznej jest równoznaczne ze zmniejszeniem opłat granicznych o 0,7% (*ad valorem*), ale trudno jednoznacznie wskazać, na ile jest to efekt Schengen, członkostwa w UE lub strefie euro, czy też jakiegokolwiek innej

regionalnej umowy handlowej. Członkostwo w UE jest jednak ważniejsze niż przystąpienie do Schengen (ostatnie oznacza jedynie rezygnację z kontroli paszportowej, podczas gdy dla handlu istotniejsze jest zniesienie barier celnych w ramach unii celnej). Skumulowane skutki unii celnej i rynku wewnętrznego są równoważne z redukcją opłat granicznych o prawie 18% dla towarów i 7% dla usług, co potwierdza kluczowe znaczenie tych form integracji w porównaniu do znacznie mniejszych oszczędności oferowanych przez zniesienie kontroli granicznych (Felbermayr et al. 2016a).

Skutki handlowe Schengen mają też wymiar przestrzenny. Transport drogowy w Europie może przekroczyć tylko jedną granicę wewnętrzną (np. francusko-niemiecką) lub do ośmiu z nich (np. transport z Portugalii do Finlandii). Ponadto państwa nieczłonkowskie, takie jak Wielka Brytania lub Turcja, mogą również partycypować w korzyściach w zakresie, w jakim ich tranzyt handlowy przekracza obszar Schengen. Transport przez kilka granic wewnętrznych pozwala na kumulację oszczędności. Na przykład ciężarówka jadąca z Włoch do Niemiec przekracza jedynie dwie granice wewnętrzne, co zmniejsza koszty handlu o 1,4%; tymczasem jadąca z Portugalii do Polski przekracza cztery granice wewnętrzne, dzięki czemu Schengen daje oszczędność w wysokości 2,8%. Jednak należy uwzględnić, że ponad 80% handlu wewnątrzunijnego w Europie przekracza tylko jedną lub dwie granice wewnętrzne (Felbermayr et al. 2016a). W rezultacie członkostwo w Schengen jest najbardziej opłacalne dla krajów peryferyjnych, takich jak Portugalia, Finlandia (oszczędności odpowiednio o 1,28% i 1,59%) czy Litwa i Estonia. Natomiast w Irlandii, której głównymi partnerami handlowymi są kraje położone poza strefą Schengen (Wielka Brytania i USA), oszczędności wynoszą zaledwie 0,42% (Felbermayr et al 2016b: s. 4).

Wymiar ekonomiczno-społeczny „Europy bez granic” przejawia się przede wszystkim w swobodnym przepływie osób przez granice wewnętrzne strefy Schengen. Zwiększa ona mobilność pracowników na unijnym rynku zatrudnienia, przyczyniając się do odpowiedniej alokacji jednego z zasadniczych czynników produkcji – pracy (Nowak-Far 2013: s. 106). Pozwala to w pewnym stopniu zniwelować bariery typowe dla unijnego rynku pracy, jakimi jest zróżnicowanie językowe i kulturowe państw członkowskich Unii Europejskiej, które bardzo podnoszą koszty transakcyjne dostosowania się pracowników do tych uwarunkowań (Nowak-Far 2013: s. 109). Transgraniczny przepływ siły roboczej zwiększa też długoterminową konkurencyjność europejskich firm, ponieważ dostępne zasoby pracy są wykorzystywane bardziej efektywnie.

Układ Schengen znacząco ułatwia życie zawodowe osobom, które dojeżdżają do pracy w innym kraju członkowskim lub regularnie podróżują w celach służbowych. Wspomniani pracownicy są największymi beneficjentami Schengen, niemniej ww. integracja dotyczy głównie wybranych regionów przygranicznych i nie rozkłada się równomiernie (Ademmer et al. 2015). Transgraniczne dojazdy do pracy są najbardziej rozpowszechnione w regionach przygranicznych państw zachodnioeuropejskich – Francji, Niemiec, Szwajcarii i Beneluksu (Nerb et al. 2009; Ademmer et al. 2015: s. 3). Przedmiotem krytyki jest też jednokierunkowy transfer pracowników z mniej zamożnych krajów Europy Południowej i Wschodniej (Polska, Grecja, Hiszpania) do państw bogatej Północy (np. Niemcy, Holandia), (Szymańska 2016: s. 269).

Kryzys migracyjny obnażył słabości systemu ochrony granic w Europie, co zachęciło państwa członkowskie do przywrócenia kontroli na wewnętrznych granicach Schengen. Dotychczas sporadyczne kontrole zaczynają na stałe wpisywać się w krajobraz Unii; co więcej, niektóre państwa członkowskie domagają się dalszego rozluźniania układu Schengen (Szymańska 2018). Obecnie (czerwiec 2018 r.) tymczasowe kontrole graniczne prowadzi sześć państw (Francja, Austria, Niemcy, Dania, Szwecja i Norwegia), powołując się na zagrożenia terrorystyczne lub w związku z niekontrolowanym napływem migrantów spoza UE. Postępująca fragmentacja niesie ryzyko utraty korzyści gospodarczych wynikających ze zniesienia kontroli na granicach wewnętrznych, niemniej koszty ekonomiczne, polityczne i społeczne takiego scenariusza są trudne do oszacowania, z uwagi na różnice w przyjętej metodologii. Analizy ekonomiczne potwierdzają negatywne skutki zawieszenia układu z Schengen wskutek ograniczenia czterech swobód rynku wewnętrznego; ucierpiałyby też wewnętrzne przepływy handlowe, łańcuchy wartości oraz konkurencyjność europejskiej gospodarki (Deringer 2016).

Zgodnie z podsumowaniem aktualnych badań (European Parliament 2016a: s. 26) przywrócenie kontroli na granicach wewnętrznych niesie ze sobą spadek unijnego PKB do 2025 roku w wysokości 0,86% (równowartość 100 mld euro). Ograniczenie mobilności to strata dla gospodarki UE w wysokości 7,1 mld euro rocznie (w tym transport drogowy: 3,4 mld, przewozy pasażerskie – 2,6 mld, kontrola dokumentów realizowana przez służby państw członkowskich – 1,1 mld). Koszt kontroli pracowników przygranicznych przekraczających granice wewnętrzne wyniesie 3–4 mld euro rocznie, a straty branży turystycznej 10 mld euro lub (w przypadku modyfikacji lub zniesienia wspólnej polityki wizowej) 20 mld euro rocznie. Wreszcie handel wewnętrzny w UE

odnotuje straty w wysokości 11,5% rocznie (co stanowi ekwiwalent ogólnounijnego podatku od dóbr i usług w wysokości 3%).

Należy nadmienić, że koszty dotknęłyby poszczególne państwa członkowskie i całą strefę Schengen w różnym stopniu. Na przykład przywrócenie kontroli na wszystkich granicach przez Danię oznaczałoby koszt w wysokości 70 mln euro rocznie dla całej strefy Schengen; w przypadku zamknięcia samej granicy z Niemcami ograniczyłoby to koszt do 44 mln euro (Dania poniosłaby w tym przypadku największe koszty – 19 mln, Niemcy zaś – 17 mln, a Holandia – 2,4 mln). Zamknięcie wszystkich granic przez niewielką Austrię wiązałoby się z wysokimi kosztami dla całej wspólnoty i wyniosło 376 mln euro, ale przywrócenie kontroli wyłącznie na granicy ze Słowenią zredukowałoby tę kwotę do 19 mln euro. Znacznie bardziej odczuwalne byłoby zamknięcie wszystkich granic przez Niemcy (1,1 mld euro) lub Francję (670 mln euro), (European Parliament 2016b: s. 8).

Zniesienie strefy Schengen mogłoby też wywołać efekt domina lub *spill-over*, rzutując na współpracę państw w ramach innych polityk. Nie bez znaczenia pozostaje też wymiar symboliczny: możliwość podróżowania bez kontroli paszportowej to najbardziej wymowny przejaw zasypywania podziałów między Wschodem i Zachodem Europy i jedno z najbardziej docenianych przez obywateli osiągnięć integracji europejskiej (Szymańska 2018: s. 1).

Wymiar społeczno-kulturowy Schengen

Powstanie strefy Schengen jest epokową zmianą w procesie integracji europejskiej, gdyż konsekwencje mają charakter nie tylko ekonomiczny, ale także kulturalno-społeczny. Możliwość przekraczania granic w dowolnym miejscu i czasie bez konieczności dokonywania odprawy granicznej stała się nieodłącznym elementem życia obywateli „Europy bez granic” (Antoń 2015: s. 36). Idea ta była też odpowiedzią na zgłaszaną w latach 70. i 80. potrzebę nadania integracji bardziej obywatelskiego charakteru (Trojanowska-Strzęboszewska 2014: s. 47). Korzyści z funkcjonowania Schengen to przede wszystkim: łatwość podróżowania, rozwój turystyki i handlu, zwiększenie wymiany kulturalnej, naukowej, przekształcenia na rynkach pracy (Antoń 2015: s. 36). Zniesienie kontroli granicznej sprzyja rozwijaniu kontaktów transgranicznych, wzajemnemu budowaniu nowego typu potencjałów gospodarczych oraz relacji w zakresie nie tylko rozwoju gospodarczego i wspierania kontaktów przygranicznych, ale również związków kulturowo-społecznych, trans-

feru *know-how*, wymiany kulturalnej czy wymiany doświadczeń między władzami samorządowymi (Szymańska 2014: s. 49).

Granice oddziałują na funkcjonowanie społeczeństw w różnych wymiarach; istnieją one bowiem nie tylko w przestrzeni geograficznej, ale także symbolicznej, kulturowej i normatywnej. Powstanie strefy Schengen wpłynęło na zmianę postrzegania granic państw narodowych w klasycznym ujęciu, sprawiając, że odczuwalne stało się zjawisko zanikania granic w Europie, a samą strefę zaczęto określać mianem obszaru bez granic, chociaż te ostatnie między państwami członkowskimi nadal istnieją. Zniesienie kontroli na granicach wewnętrznych stało się kolejnym symbolem zjednoczenia Europy (Antoń 2015: s. 30). Strefa Schengen, jako podstawowy instrument realizacji swobody przepływu osób, jest postrzegana jako jedna z największych korzyści wynikających z członkostwa w projekcie integracyjnym. W badaniu Eurobarometru „obszar bez granic” i swoboda przepływu osób wskazywane są jako drugie (po pokoju w Europie) osiągnięcie procesu integracji (European Commission 2015), choć w dobie kryzysu i nasilania się nastrojów antyimigracyjnych jego fundamentalny charakter zaczyna być w niektórych państwach kwestionowany (Szymańska 2016: s. 269).

Międzynarodowe interakcje i transgraniczna mobilność zwiększają przywiązanie obywateli do jednoczącej się Europy: wzmacniają identyfikację z Unią Europejską i niwelują eurosceptycyzm (Kuhn 2012; Ademmer et al. 2015: s. 6). Stymulowany przez zniesienie barier granicznych ruch osobowy stanowi przejaw aktywności zarówno społecznej, jak i gospodarczej – obywatele UE często przekraczają granice w celach turystycznych, a nie tylko ekonomicznych, przy czym jest to motywacja, którą uznaje się za kluczową dla kształtowania (pozytywnych) postaw wobec UE (Favell, Recchi 2009; Ademmer et al. 2015: s. 6). Istotne są również oczekiwania beneficjentów transgranicznej mobilności, którzy uważają, że zniesienie kontroli granicznych w większym stopniu wpływa na życie gospodarcze, ruch turystyczny, zmiany na rynku pracy czy też wymianę kulturową niż sytuację polityczną (Baławajder, Grochalski 2010: s. 70–77, Antoń 2015: s. 36).

Układ Schengen wzmacnia pozytywne nastawienie do procesu integracji, ale efekt ten osłabia zróżnicowany poziom mobilności wśród poszczególnych warstw społecznych: obywatele państw Schengen z rozwiniętym poczuciem europejskiej tożsamości i należący do uprzywilejowanych grup społecznych wykazują zwiększoną transgraniczną mobilność względem pozostałej części populacji (Kuhn 2012). Ponadto osoby, które utożsamiają się z ideą zjednoczonej Europy chętniej korzystają z mobil-

ności w porównaniu do osób sceptycznie nastawionych względem Unii (Ademmer et al. 2015: s. 8). Konsekwencją powołania strefy Schengen była też zmiana sposobu myślenia o charakterze granic, co przyczyniło się do wyróżnienia dwóch rodzajów granic w UE: granic wewnętrznych i zewnętrznych (Antoń 2015: s. 32). Te pierwsze opisywano w kategoriach przeszkód, barier i ograniczeń, mających negatywny wpływ na proces integracji, zarówno w obszarze gospodarczym, jak i społecznym, w związku z czym podkreślano wagę stopniowego znoszenia formalności, które „utrudniają wolny przepływ osób i symbolizują podziały” (Trojanowska-Strzęboszewska 2011: s. 162). Z kolei granice zewnętrzne sytuowano w sferze odnoszącej się do bezpieczeństwa wewnętrznego Unii Europejskiej (Antoń 2015: s. 36).

Scedowanie tradycyjnych funkcji granic państw narodowych na granice zewnętrzne skutkowało zwiększeniem ich kontroli, prowadząc do rozwoju polityki zintegrowanego zarządzania granicami zewnętrznymi oraz innych dziedzin współpracy, przede wszystkim w zakresie polityk dotyczących cudzoziemców, sytuowanych uprzednio w wyłącznej kompetencji państw narodowych, w tym polityki wizowej, migracyjnej i azylowej oraz współpracy w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego UE, co wywarło znaczący wpływ na życie społeczeństw UE oraz obywateli państw trzecich (Antoń 2015: s. 32).

Dzieląco-blokujący charakter granic zewnętrznych pozwala traktować je jako barierę w procesie przemieszczania się osób, ale także linię podziału między państwami i ich mieszkańcami z punktu widzenia systemów politycznych, gospodarczych i społecznych, poziomu życia ludności, a nawet określonych cech mentalności (Żurawski 2017: s. 28–29). O ile migracja transgraniczna w obrębie strefy Schengen staje się szybsza, o tyle ustanowienie restrykcyjnego reżimu przekraczania granic wewnętrznych ograniczyło niektóre pozytywne skutki migracji dla osób z państw trzecich. Dotyczy to w szczególności obywateli państw położonych w bezpośrednim sąsiedztwie obszaru bezgranicznego, którzy uprzednio mogli skorzystać z sezonowej migracji zarobkowej do bogatszych państw strefy Schengen. Migracja ta stanowiła impuls gospodarczy dla krajów przyjmujących, a zarazem przesłankę zmniejszenia ubóstwa w krajach pochodzenia imigrantów (Ademmer 2015: s. 8).

Restrykcyjne zasady przekraczania granic zewnętrznych redukują również inny, długoterminowy efekt oddziaływania UE na społeczeństwa bliskiego sąsiedztwa; istnieją bowiem dowody, że doświadczenie odmiennych instytucji politycznych i ekonomicznych ma ważny wpływ na kształtowanie wartości socjo-politycznych

i kulturowych jednostki. Osoby z Europy Wschodniej migrujące do UE wykazują bardziej demokratyczne i pronijne poglądy w porównaniu do niemobilnych osób z tego samego regionu. Ponadto, dzieląc się swoimi doświadczeniami z pobytu w państwach Unii, kształtują wartości i postawy obywateli państw swojego pochodzenia, co sprzyja konwergencji państw Schengen i sąsiednich na poziomie politycznym i kulturowym (Careja, Emmenegger 2012; Ademmer 2015: s. 8).

W interesie Unii Europejskiej leży zapewnienie, aby granice z państwami sąsiadującymi nie stanowiły ‘muru’, niemniej implementacja wspólnego reżimu granicznego przyniosła niekorzystny dla państw utrzymujących granice zewnętrzne efekt izolacji względem dotychczasowych partnerów gospodarczych i społecznych po drugiej stronie granicy. Tym samym poszerzenie UE i strefy Schengen przyczyniło się do budowy nowych barier, szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej, zaburzając lub wręcz przekreślając istniejące dotychczas formy i metody współpracy transgranicznej (Krystyniak 2004; Cesarz 2014). Ten negatywny aspekt rozwoju strefy Schengen wpłynął na konceptualizację paradygmatu „Fortress Europe”, zakładającego wznoszenie wykluczających w sensie rasowym, etnicznym, a nawet religijnym granic zewnętrznych (Houtum 2003). O ile niektórzy badacze (Bigo 1998; Goeddes 2000) odrzucają koncepcję „europejskiej twierdzy”, upatrując przejawów jej działania raczej w wymiarze symbolicznym niż rzeczywistym, o tyle efekt blokujący granice zewnętrzne jest silnie odczuwany w państwach i regionach peryferyjnych Unii.

Narzędziem, które tylko w pewnym zakresie pozwala zniwelować ten niekorzystny rezultat współpracy w ramach Schengen, są przepisy regulujące tzw. mały ruch graniczny (MRG). Stanowią on odstępstwo od ogólnych norm regulujących kontrolę graniczną osób przekraczających zewnętrzne granice państw członkowskich Unii Europejskiej, liberalizując zasady zawarte w kodeksie Schengen. MRG określono jako regularne przekraczanie zewnętrznej granicy lądowej przez osoby zamieszkujące strefę przygraniczną w celu pobytu w strefie przygranicznej drugiego państwa, na przykład ze względów społecznych, kulturalnych lub uzasadnionych powodów ekonomicznych czy też rodzinnych, przez okres nieprzekraczający limitów czasu wskazanego w rozporządzeniu. Wskazane regulacje znacznie ułatwiają korzystanie ze swobody przemieszczania się. Podyktowane są aspektami pragmatycznymi w strefie przygranicznej, zdefiniowanej jako obszar, który nie sięga dalej niż 30 km od granicy. Pozwalają one na rozwój turystyki, intensyfikację wymiany kulturalnej i współpracy władz lokalnych (Domaniewski, Studzińska 2016: s. 14–15). Niemniej należy mieć na względzie,

że postanowienia rozporządzenia o MRG realizowane są drogą dwustronnych porozumień między państwem UE a sąsiadującym państwem nieczłonkowskim, w związku z czym ich zawarcie i efektywną realizację determinuje na ogół całokształt stosunków politycznych, ekonomicznych i kulturowych łączących zainteresowane strony.

Podsumowanie

Powstanie strefy Schengen, które przyczyniło się do urzeczywistnienia swobody przepływu osób, stanowiło istotny krok w pogłębieniu integracji ekonomiczno-społecznej państw członkowskich oraz ich obywateli. Wywarło ono pozytywny wpływ na wzrost gospodarczy państw członkowskich, przy czym korzyści przejawiają się głównie w intensyfikacji dwustronnej wymiany handlowej oraz mobilności osób aktywnych ekonomicznie. Zyski z tytułu ustanowienia strefy Schengen nie rozkładają się jednak równomiernie w przypadku wszystkich państw uczestniczących w tym projekcie integracyjnym, a ich poziom determinują zróżnicowane uwarunkowania geopolityczne i ekonomiczne. Zniesienie kontroli na granicach wewnętrznych państw członkowskich wpłynęło na intensyfikację współpracy gospodarczej, kulturalnej i – w mniejszym stopniu – politycznej. Symboliczno-kulturowy wymiar oddziaływania Schengen wyraża się w nieskrępowanej barierami granicznymi wymianie społeczno-kulturowej oraz postrzeganiu transgranicznej mobilności w kategoriach najważniejszego osiągnięcia integracji europejskiej. Negatywnym efektem kreacji obszaru Schengen jest wzmocnienie dzieląco-blokującej funkcji granic zewnętrznych na skutek ich sekurytyzacji. Odizolowanie od państw trzecich na skutek wdrożenia restrykcyjnego reżimu na granicach zewnętrznych przyczynia się do kreacji paradygmatu „Fortress Europe”, co ma istotne implikacje na poziomie regionalnym i rzutuje na rozwój obszarów przygranicznych państw peryferyjnych Schengen. Niemniej zawieszenie lub trwałe rozluźnienie projektu Schengen pociągnęłoby za sobą poważne koszty nie tylko w sensie ekonomicznym w postaci osłabienia rynku wewnętrznego i unii gospodarczo-walutowej, ale również wpłynęłoby negatywnie na styl życia i swobodę przemieszczania się wielu Europejczyków. Straty po stronie UE lub konkretnych państw strefy Schengen uzależnione są też od liczby zamkniętych granic i okresu utrzymywania się tej sytuacji. Ponadto załamanie systemu Schengen może spowodować potencjalny efekt domina i destrukcyjnie wpłynąć na polityki powiązane, a także ostatecznie zredukować lub zniweczyć pozostałe osiągnięcia procesu integracji europejskiej.

Maciej Cesarz – dr, adiunkt w Katedrze Studiów Europejskich Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Otrzymał tytuł magistra i doktora nauk prawnych na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego główne zainteresowania naukowe dotyczą obszaru wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości w UE, prawa UE, rynku wewnętrznego, zintegrowanego zarządzania granicami UE, systemu Schengen i polityki migracyjnej UE, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki wizowej. Pełnił funkcję wicedyrektora ds. dydaktycznych w Instytucie Politologii oraz w Katedrze Europeistyki Uniwersytetu Wrocławskiego i koordynatora MA in European Studies. Pracował jako Visiting Fellow w Uniwersytecie Maltańskim i wykładał w Niemczech, Hiszpanii, Rumunii, Czechach, Turcji i Gruzji. Jego publikacje obejmują jedną książkę, 4 rozdziały w książkach i ponad 30 artykułów w różnych czasopismach poświęconych przeważnie swobodzie przemieszczania się.

Adres e-mail: Maciej.cesarz@uwr.edu.pl

Maciej Cesarz – PhD, an assistant professor at the Chair of European Studies, Faculty of Social Sciences at the University of Wrocław. He received his MA and PhD in Law from the Faculty of Law, Administration and Economics, University of Wrocław. His primary research interests are in the field of the Area of Freedom, Security and Justice in the EU, EU law, Internal Market, EU Integrated Border Management, Schengen System and EU migration policy. Specifically, he is interested in free movement of persons and EU visa policy. He holds a position of a deputy director for teaching at the Department of Political Science and at the Chair of the European Studies (University of Wrocław) and coordinator of MA in European Studies. He was a visiting fellow at the University of Malta and was giving lectures in Germany, Spain, Romania, Czech Republic, Turkey and Georgia. His publications include one book, four chapters in the books and more than thirty articles in various journals mostly dedicated to mobility of persons.

E-mail: Maciej.cesarz@uwr.edu.pl

Bibliografia

- ADEMMER Esther, BARSBAI Toman, LÜCKE Matthias, STÖHR Tobias (2015), *30 Years of Schengen – Internal blessing, external curse?*, <https://www.ifw-kiel.de/publications/kiel-policy-briefs/2015/en/30-years-of-schengen-internal-blessing-external-curse-8635/> (23.09.2018).
- ANTOŃ Paulina (2015), *Symboliczne zanikanie granic w Europie. Strefa Schengen – konsekwencje zmiany koncepcji granic w Unii Europejskiej*, „Konteksty Społeczne”, t. 3, nr 2(6).
- BALAWAJDER Grzegorz (2012), *Granice państw jako kategoria geograficzna, prawna, polityczna i społeczna*, w: Stanisław Grochalski (red.), *Granice państwa jako granice jurysdykcji w Unii Europejskiej*, Dąbrowa Górnicza.
- BARCZ Jan, GÓRKA Maciej, WYROZUMSKA Anna (2012), *Instytucje i prawo Unii Europejskiej. Podręcznik dla kierunków prawa, zarządzania i administracji*, Warszawa.

- BIGO Didier (1998), *Frontiers and Security in the European Union: The Illusion of Migration Control*, w: Malcolm Anderson, Eberhard Bort (ed.), *The Frontiers of Europe*, London.
- BOURDET Yvet, PERSSON Maria (2014), *Expanding and Diversifying South Mediterranean Exports through Trade Facilitation*, „Development Policy Review”, nr 32(6).
- BÖHMER Michael, LIMBERS Jan, PIVAC Ante, WEINHELT Heidrun (2016), *Departure from the Schengen Agreement – Macroeconomic Impacts of Germany and the Countries of the European Union*, https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/NW_Departure_from_Schengen.pdf (23.09.2018).
- CAREJA Romana, EMMENEGGER Patrick (2012), *Making Democratic Citizens: The Effects of Migration Experience on Political Attitudes in Central and Eastern Europe*, „Comparative Political Studies”, nr 45(7).
- CESARZ Maciej (2014), *Wpływ członkostwa Polski w strefie Schengen na zmiany w polskiej polityce wizowej*, w: Artur Kuś, Anna Szachon-Pszenny (red.), *Wpływ acquis Communautaire i acquis Schengen na prawo polskie – doświadczenia i perspektywy*, Lublin.
- DAVIS Dane, GIFT Thomas (2014), *The Positive Effects of the Schengen Agreement on European Trade*, „The World Economy”, nr 37(11).
- DERINGER Hanna (2016), *The Cost of Non-Schengen for the Single Market. Five Freedoms*, „Bulletin” nr 1, <http://ecipe.org/app/uploads/2016/05/Bulletin-0116-5F.pdf> (01.06.2018).
- DOMANIEWSKI Stanisław, STUDZIŃSKA Dominika (2016), *The Small Border Traffic Zone between Poland and Kaliningrad Region (Russia): The Impact of a Local Visa-Free Border Regime “Geopolitics”* nr 1–18.
- EUROPEAN COMMISSION (2015), Eurobarometer, http://ec.europa.eu/commfront-office/publicopinion/archives/eb/eb83/eb83_anx_en.pdf (01.06.2018)
- EUROPEAN PARLIAMENT (2016a), *Cost of non-Schengen: The impact of border controls within Schengen on the Single Market*, [http://europarl.europa.eu/think-tank/en/document.html?reference=IPOL_STU\(2016\)578974](http://europarl.europa.eu/think-tank/en/document.html?reference=IPOL_STU(2016)578974) (01.06.2018).
- EUROPEAN PARLIAMENT (2016b), *Schengen Border Controls: Challenges and Policy Options*, IP/A/IMCO/2016-01, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/578990/IPOL_IDA%282016%29578990_EN.pdf (01.06.2018).

- FAVELL Adrian, RECCHI Ettore (red.), (2009), *Pioneers of European Integration: Citizenship and Mobility in the EU*, Cheltenham, Northampton.
- FELBERMAYR Gabriel, GRÖSCHL Jasmin, STEINWACHS Thomas (2016a), *Trade costs of border controls in the Schengen area*, <https://voxeu.org/article/trade-costs-border-controls-schengen-area> (01.06.2018).
- FELBERMAYR Gabriel, GRÖSCHL Jasmin, STEINWACHS Thomas (2016b), *The Trade Effects of Border Controls: Evidence from the European Schengen Agreement*, „Ifo Working Paper”, nr 213.
- GORZYM-WILKOWSKI Waldemar (2014), *Wpływ granicy wschodniej na przestrzeń społeczno-ekonomiczną Lubelszczyzny*, „Zeszyty Naukowe WSEI”, seria: EKONOMIA, nr 9(2).
- GROSSE Grzegorz (2016), *Wprowadzenie. Polityki europejskie w dobie zmiany modelu integracji*, w: Grzegorz Grosse (red.), *Polityki europejskie w dobie kryzysu*, Warszawa.
- HOUTUM Henk van (2003), *Borders and Comfort*, w: James Anderson, Liam O'Dowd, Thomas M. Wilson (ed.), *New Borders for a Changing Europe: Cross-Border Cooperation and Governance*, London.
- JAVORCIK Beata, ÖZDEN Caglar, SPATAREANU Mariana, NEAGU Ileana (2011), *Migrant networks and foreign direct investment*, „Journal of Development Economics”, nr 94(2).
- KARAKAS Cemal (2016), *At a glance – March 2016. The economic impact of suspending Schengen*, European Parliament, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2016/579074/EPRS_ATA\(2016\)579074_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2016/579074/EPRS_ATA(2016)579074_EN.pdf) (01.06.2018).
- KONWENCJA WYKONAWCZA do układu z Schengen z dnia 14 czerwca 1985 roku między Rządami Państw Unii Gospodarczej Beneluksu, Republiki Federalnej Niemiec oraz Republiki Francuskiej w sprawie stopniowego znoszenia kontroli na wspólnych granicach, Dz. Urz. UE L 239 z 22.9.2000.
- KRYSTYNIAK Małgorzata (2004), *Układ z Schengen – konsekwencje dla Polski*, „Biuletyn PISM”, nr 1(189).
- KUGLER Maurice, LEVINTAL Oren, RAPOPORT Hillel (2013), *Migration and Cross-Border Financial Flows Migration and Cross-Border Financial Flows*, „CReAM Discussion Paper”, nr 13(17).
- KUHN Theresa (2012), *Why Educational Exchange Programmes Miss Their Mark: Cross-Border Mobility, Education and European Identity*, „Journal of Common Market Studies”, nr 50(6).

- LAW David, GENÇ Murat, BRYANT John (2013), *Trade, Diaspora and Migration to New Zealand*, „The World Economy”, nr 36(5).
- LUECKE Mattias (2016), *Key challenges of re-imposing border controls within Schengen for the Single Market*, European Parliament – Directorate General for Internal Policies. Policy Department A: Economic and Scientific Policy, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/578990/IPOL_IDA%282016%29578990_EN.pdf (01.06.2018).
- NERB Gernot, HITZELBERGER Franz, WOJDICH Andreas, POMMER Stefan, HEMMER Sebastian, HECZKO Petr (2009), *Scientific Report on the Mobility of Cross-Border Workers within the EU-27/EEA/EFTA Countries. Final report*, https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/mkw_workers_mobility.pdf (01.06.2018).
- NOWAK-FAR Artur (2013), *Prawo i ekonomia rynku wewnętrznego Unii Europejskiej*, Warszawa.
- ROZPORZĄDZENIE 2016/399 Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie unijnego kodeksu zasad regulujących przepływ osób przez granice (kodeks graniczny Schengen) Dz. Urz. UE L 77 z 23.3.2016.
- ROZPORZĄDZENIE (WE) nr 1931/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 20 grudnia 2006 r., ustanawiające przepisy dotyczące małego ruchu granicznego na zewnętrznych granicach lądowych państw członkowskich i zmieniające postanowienia konwencji z Schengen, Dz. Urz. UE L 29 z 03.02.2007.
- RUSZKOWSKI Janusz (2007), *Wstęp do studiów europejskich. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, Warszawa.
- SZACHOŃ-PSZENNY Anna (2011), *Acquis Schengen a granice wewnętrzne i zewnętrzne w Unii Europejskiej*, Poznań.
- SZYMAŃSKA Jolanta (2016), *Międzypaństwowość vs. ponadnarodowość w polityce migracyjnej i obszarze spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, w: Tomasz Grzegorz Grosse (red.), *Polityki europejskie w dobie kryzysu*, Warszawa.
- SZYMAŃSKA Jolanta (2018), *Kontrole na granicach wewnętrznych strefy Schengen: wyjątki stają się regułą*, „Biuletyn PISM”, Nr 17(1590).
- SZYMAŃSKA Jolanta, STEFANIAK Magdalena (2014), *Znaczenie ruchu przygranicznego w rozwoju społeczno-gospodarczym gmin wschodniej Polski*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, nr 105.

- TFUE, Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012.
- TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (2011), *Trzy oblicza unijnych granic. Polityka granic zewnętrznych Unii Europejskiej*, Warszawa.
- TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (2014), *Przywracanie kontroli na granicach wewnętrznych strefy Schengen*, w: Monika Trojanowska-Strzęboszewska (red.), *System Schengen a imigracja z perspektywy Polski i Niemiec*, Warszawa.
- WHITE Roger (2007), *Immigrant-Trade Links. Transplanted Home Bias and Network Effects*, „Applied Economics”, nr 39.
- WIENER Antje (1998), *‘European’ Citizenship Practice – Building Institutions of a Non-State*, „European Journal of Migration and Law”, nr 1.
- WIENER Antje (2000), *Forging Flexibility – The British ‘No’ to Schengen*, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/1994-2000/2000/wp00_1.htm (01.06.2018).
- WIŚNIEWSKI Leszek, BIECZYŃSKI Mateusz Maria (2015), *Swoboda przemieszczania się w prawie międzynarodowym, prawie Unii Europejskiej i polskim prawie krajowym. Przegląd zagadnień*, Poznań.
- ŻURAWSKI vel GRAJEWSKI Przemysław (2017), *Granice i pogranicza Unii Europejskiej w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym w kontekście kryzysu migracyjnego*, w: Monika Trojanowska-Strzęboszewska (red.), *Unia Europejska w poszukiwaniu swoich granic*, Warszawa.